

Тарас ПАСТУХ

**[Рец.]: На перехресних стежках барокових перекладів [на]:
Лучук О. Пантелеймон Куліш і Микола Лукаш: перехресні
стежки перекладачів. Шекспірова драма «Троїл і Крессида»
в контексті української культури. Харків: Акта, 2018. 554 с.**

У книжці Ольга Лучук зосереджує увагу на двох перекладах Шекспірової драми «Троїл і Крессида», які здійснили Пантелеймон Куліш та Микола Лукаш. А для кращого бачення й розуміння значення самих перекладів вона на початку окреслює низку важливих тем та проблем: «Троїл і Крессида» в контексті творчості Шекспіра, літературно-культурний контекст різночасових перекладів драми, що їх зробили згадані українські автори, часовий чинник і перекладна множинність. Таке окреслення дає можливість подивитися на переклад «проблемної п'єси» англійського драматурга з необхідними теоретичними й історико-літературними набутками. Іншими словами, дослідниця означає необхідний у цьому випадку дискурс як довкола самої драми Шекспіра, так і її перекладів у просторі українського слова. Задавши певний теоретичний та історико-літературний рівень рецепції, Лучук приступає до безпосереднього розгляду перекладів Куліша і Лукаша. Об'єктами її дослідження стають певні «зрізи» перекладних текстів: відтворення в перекладах фразеологічних одиниць, звертань, версифікаційних параметрів оригіналу, а також один із філософських монологів драми (коли Уліс промовляє про світовий лад). Наприкінці Лучук подає Кулішевий переклад «Троїла і Крессиди» зі своїми примітками. Така композиція цієї книги. Вона зумовлена внутрішнім дослідницьким сюжетом: представити й увиразнити здобутки української перекладацької школи в її «бароковому» відгалуженні – у «переданні» однієї драми Шекспіра.

Однак дослідницькі інспірації Лучук стосуються не тільки того, наскільки точно чи неточно перекладачі відтворили той або той фрагмент оригіналу. Книжка Лучук дає відповіді чи пробує відповісти на низку інших питань. Зокрема, звідки виник феномен Миколи Лукаша-перекладача. Ім'я Миколи Лукаша в українській читацькій свідомості пов'язане з міфом «стихійного генія», чи «непутячого генія моцартівського типу», який невідомо звідки видобував рідкісні розкішні слова й спонтанно – всупереч суспільно-культурним обставинам – творив шедевральні переклади. Такий міф, з одного боку, увиразнює яскравий перекладацький талант Лукаша, та з другого – «приховує» велику працю перекладача над словом, його переймання спорідненого досвіду попередників. Насправді Лукаш-перекладач не виник на порожньому місці; він мав попередників, на яких певним чином взурувався і перекладацькі принципи яких талановито розробляв. Як сказано в іншій п'єсі Шекспіра: «Із нічого і не вийде нічого...». В українській перекладацькій традиції

сформувалося дві течії. Перша («класична») – виявляє «тяжіння до вироблених літературних норм» і «водночас обережне ставлення до експерименту в царині форми й лексики, прагнення відтворювати стильові риси оригіналу переважно засобами нормативної літературної мови» (її представниками є Іван Франко, Михайло Старицький, Микола Зеров, Максим Рильський, Борис Тен, Григорій Кочур та ін.) (С. 15). Друга («барокова») – демонструє «більшу схильність до різноманітних мовних і стильових експериментів, зокрема до широкого використання фольклорного («архаїчного») та діалектного матеріалу для відтворення особливостей першотвору», яскравими репрезентантами якої власне і є Пантелеймон Куліш та Микола Лукаш (С. 15). Сама Лучук прихильниця другої течії, і тому переклади Куліша та Лукаша стають для неї тими текстами, які варто, необхідно розглядати й популяризувати. Помітно, що інколи крізь виважений науковий тон розповіді дослідниці прориваються нотки її дуже особистісного емоційного ставлення до об'єкта аналізу. Наприклад, факт, що упорядники шеститомного видання творів Шекспіра вирішили замовити переклад «Троїла і Крессиди» Лукашеві, супроводжується таким емоційним пасажем: «Дуже добре, що замовили! Бо через це українська Шекспіріана збагатилася ще одним шедевром перекладацького мистецтва» (С. 113). Цей пасаж можна зрозуміти, адже йдеться про епізод ще одного талановитого проростання української культури у простір високих мистецьких звершень. І в цьому проростанні дивовижно пробується й повнозначно демонструє себе креативний потенціал української мови.

Водночас Лучук йдеться не тільки про те, щоб показати, що в українському перекладознавстві існує певна культурна тяглість, яка уможлиблює появу чогось значущого – як результат засвоєння і творчого переосмислення досягнень попередніх часів. Так, український фольклор, барокова культура, Кулішеві переклади Біблії та Шекспіра уможливили появу блискучих перекладів Миколи Лукаша. Дослідниця також прагне представити читачеві незаслужено забуті досягнення Куліша-перекладача й спростувати думку про застарілість цих перекладів за теперішніх умов. Зокрема тому вона дає Кулішів переклад «Троїла...» наприкінці книжки (ще одна мотивація полягає в тому, що цей переклад, який у 1882 р. вийшов накладом 250 примірників, натеper є бібліографічною рідкістю). І тут необхідно провести одне важливе розрізнення. Явлений у перекладі Куліша принцип розширення виражальних можливостей у відтворенні оригіналу завдяки використанню ресурсів народно-поетичної мови, старої книжної мови, заниженої лексики, рідкісних лексем, творенню нових словесних форм у дусі української мови тощо є безперечним, неспростовним й актуальним і натеper внеском Куліша в українське перекладознавство. Цей принцип Лукаш вловив одразу, адже це було дуже близьке до його відчуття та розуміння того, з яких джерел має черпати перекладач і як він повинен спів-творити, аби переклад був на належному рівні (та й загалом ідеї Кулішевого культурництва й європеїзації української літератури через переклади були суголосними до ідей Лукаша щодо необхідності збагачення української культури завдяки перекладам). Цим можна пояснити те велике захоплення, яке Лукаш виявляв перед перекладами Куліша. І з цього огляду Лукаша можна назвати геніальним учнем Куліша.

Однак треба визнати, що сам Кулішевий переклад драми Шекспіра в теперішньому часі сприймається як значною мірою архаїчний. Це зумовлено двома чинниками.

З одного боку, широким використанням у перекладі церковнослов'янізмів (його Лучук бачить у контексті Кулішевого прагнення «“староруського відродження” української мови», намагання витворити чи реконструювати високий стиль у просторі українського письма), а з другого – розвитком самої мови, яка за час майже у 140 років значною мірою змінилася; точніше, змінилися вимоги до культури мови. Українська мова пішла у напрямі модернізації, замінюючи, зокрема, архаїчні слова та словоформи більш сучасними відповідниками (так її носії означували власну ідентичність). Звичайно, що значним недоліком цього процесу стало вихолощення мови, відмова від великої кількості слів і словоформ, які були притаманні їй раніше. Куліш-перекладач власне й прагнув повернути назад відкинута, але таке повернення – справа делікатна, яка вимагає вивіреного й дозованого застосування, чого він не завжди дотримувався. У його перекладі попри цікаві лексеми «хлоню» ('хлопча'), «щерепа» ('потворна жінка'), «кришеник» ('відрізаний шматочок чогось їстівного'), «ззовини» ('запросини'), «кучити» ('набридати') тощо знаходимо слова й словосполучення на кшталт «зіма», «воздух», «обожаю», «жінщина з ухватками мужчини», «вворужимоса зараз», які створюють відчуття певної архаїчності тексту. І сумнівно, що поставлений – без лексичного осучаснення – на сцені Кулішевий переклад «Троїла...» був би з успіхом сприйнятий теперішньою глядацькою публікою. Для контрасту можна поглянути на переклад Лукаша, який цілком сприймається як сучасний. З другого боку, і про це говорить Лучук, Лукашеві було легше, ніж Кулішеві, бо один йшов вже уторованою дорогою, а інший мусив прокладати шлях уперше. Тобто в порівнянні й оцінюванні обох перекладів необхідно враховувати часовий чинник, на чому слушно наполягає дослідниця.

Висловлене зауваження щодо застарілих фрагментів лексичного поля тексту Куліша аж ніяк не спростовує актуальності явлених тут принципів перекладання, способів роботи з мовою, семантико-стилістичних та версифікаційних умінь. І тут ми підходимо до найголовнішої переваги книги Лучук: проведений тут *детальний та уважний розгляд перекладів Куліша й Лукаша*. Не треба зайвий раз казати, що це – основа основ перекладознавства. На безпосередньому розгляді лексичного матеріалу Лучук простежує як відбувається пересотворення Шекспірового оригіналу в Кулішевому та Лукашевому перекладах. Дослідниця відзначає чималі здобутки перекладачів, але не оминає при цьому і певних (неминутих) втрат. Лучук слушно вдається до семіотичного підходу, який схиляє до розгляду властивостей знаків і знакових систем у культурі, а також способів передачі інформації. Семіотика дає можливість чіткіше відстежувати наближення й віддалення лексично-виражальних компонентів в оригіналі та його перекладах. Як каже дослідниця: «... художній переклад з погляду семіотики перекладу являє собою складну систему культурних знаків і кодів, що метафорично можна окреслити як “перехресні стежки”» (с.12). Цими «стежками» вона мандрує, оглядаючи текстуальні поля перекладів Куліша та Лукаша, й закликає приєднатися до цих мандрів свого читача. Водночас власний семіотичний підхід Лучук доповнює літературною компаративістикою, яка й дає можливість проводити порівняння явищ із різних мовно-культурних просторів.

У дослідницькому активі Лучук не тільки безпосередній аналіз лексичного складу опублікованих текстів оригіналу та перекладів «Троїла...», а й актуалізація окремих фрагментів дискурсу довкола постання цих текстів. З одного боку, вона

говорить про відмінності в різних виданнях шекспірівського твору, а з другого – по можливості реконструює історію появи українських перекладів і встановлює наявні в них розходження у передачі властивостей оригіналу. Також Лучук – і це теж важливо – представляє контекстуальні поля функціонування окремих лексем та висловів (насамперед тих, які не поширені натепер), що трапляються в Кулішевому перекладі. У такий спосіб дослідниця увиразнює значенно-виражальні властивості слів і слівформ, які використав перекладач, а ще – демонструє глибинний зв'язок стилю перекладу Куліша з духом української мови.

Взагалі порівняльний розгляд перекладів веде Лучук до головного висновку: Куліш послідовніше за Лукаша відтворював особливості Шекспірової драми. Зокрема, це виявляється у більшому калькуванні фразеологічних одиниць оригіналу та більш точній передачі наявних у ньому звернень. Водночас Лукаш точніший за Куліша в еквілінеарності (він майже укладається рядок у рядок з оригіналом) і передачі рим (тут сягає 100 %). У додатках Лучук подає порівняльні таблиці лексико-семантичних контекстів англійських фразеологізмів та їх українських інваріантів, лексичного наповнення структурних моделей звертань і спорадичної рими у драмі Шекспіра та її перекладах Куліша й Лукаша. Представлений у таблицях чітко структурований матеріал говорить сам за себе. Особливо цікава таблиця фразеологізмів, у якій наведено фразеологізм із Шекспірового тексту, англійський «нормативний» інваріант, український фразеологічний інваріант, фразеологізми з перекладів Куліша та Лукаша й на кінець – фразеологічні паралелі з української мови. Такі паралелі дають можливість побачити контекстуальні поля фразеологізмів оригіналу та перекладів. Відтак на невеликих, але промовистих лексичних фрагментах, – у кожній мові вони функціонують як усталені семантичні конструкції з особливими значенно-експресивними полями – простежити вияв креативного підходу англійського драматурга й українських перекладачів. Шекспір часто апелює до поширених англійських фразеологізмів і витворює свої фразеологічні форми, подібно діють Куліш та Лукаш. Щоправда, вони змушені взоруватися на фразеологізм в оригіналі, з одного боку, а з другого – на відповідні, наближені чи типологічно подібні фразеологічні одиниці, що існують в українській мові. Взагалі представлена таблиця фразеологізмів – наочний приклад існування двох мовних стихій, які мають як відмінні, так і подібні моменти; а також демонструє перекладацькі пошуки в рідній мові для передачі властивостей оригіналу.

Кулішеву більшу схильність до калькування фразеологічних одиниць оригіналу, а також точнішу передачу наявних у творі англійського драматурга звернень, дослідниця пояснює його досвідом перекладання Біблії, що виник у контексті української традиції «дослівно відтворювати біблійний текст». І це, мабуть, найбільш прийнятне в такому випадку пояснення. В іншій перекладацькій парадигмі перебував Лукаш. Її в українському літературознавчому полі уперше означив Олександр Потебня. Щоправда, у славнозвісного українського вченого немає окремої розвідки, присвяченої теорії перекладу. Однак у працях «Думка і мова» та «Мова і народність» він висловив важливі тези щодо природи мови, які пояснюють ті принципи, яких у перекладах дотримувався Лукаш. Сам Потебня відштовхувався від двох положень німецького філософа мови Вільгельма фон Гумбольдта: 1) кожен народ оточений колом своєї мови і вийти за його межі може тільки тоді, коли

перейде в інше; 2) різноманітність будови мов залежить від особливостей народного духа і має пояснюватися цими особливостями. Відтак, говорить Потебня, кожна мова пропонує особливий погляд на дійсність. Не можна не зауважити, продовжує він, що будь-яка мовна дрібниця неминуче – й без нашого відома – призводить до особливих комбінацій елементів думки; і навіть легка зміна звуку, що не стосується змісту слова, помітно змінює його вплив на слухача. Слово однієї мови не покриває у смисловому та виражальному планах цілковито іншої, і тим паче цього не можуть робити комбінації слів. Як людині, так і народові з кожним роком стає важче вийти з колії, яку прориває для нього мова – саме настільки, наскільки поглиблюється ця колія. Тому, додає він, дуже наївно думати, що хороший перекладач має здатність вистрибувати зі своєї «народної шкіри» й увійти в чужорідну думку. Тож кожна мова – засіб створення естетичних та моральних ідеалів, а взаємний вплив народів – лише «взаємне збудження духовних сил».

Власне засадниче наголошення українського вченого на відмінностях мов, – а поглиблення мовної компетенції веде до увиразнення розуміння таких відмінностей – допомагає краще зрозуміти те, чого прагнув у перекладах Лукаш: не намагатися наблизитися до оригіналу (чи скалькувати його), а спробувати створити у своїй мові щось подібне до того, що у своїй створив автор оригінального твору. Йдеться про ґрунтовну трансформацію образного матеріалу (із притаманними йому лексичними, фонетичними, синтаксичними прикметами) відповідно до властивостей іншого мовного світу, іншого «народного духу». Прагнення такої трансформації в Лукаша було настільки сильне, що він навіть перекладає українською чужомовні вкраплення, які є у тексті Шекспіра. Бо ж ці фрагменти з інших мов не відповідають духу української. У суто формальних показниках (еквілінеарності, римі) Лукаш-перекладач сягає майже абсолютної точності оригіналу. Це – свідчення його великого перекладацького таланту, бо йому вдалося не лише менш-більш вдало передати у світі української мови те, що Шекспір витворив у світі англійської, а й у цій передачі чітко дотриматися суто формальних показників. І проведене дослідження із відповідними калькуляцією та таблицями дає змогу це чітко побачити.

Взагалі переклади Куліша та Лукаша авторка монографії бачить у контексті «діахронної множинності» (засадничої тези про природність існування необмеженої кількості перекладів одного твору в різних часах в якійсь одній культурі), зумовленої часом, суб'єктивним прочитанням твору з боку перекладача, смисловою невичерпністю оригіналу. Виходячи з такої множинності, Лучук говорить про те, що «переклади “старіють” значно швидше, ніж оригінальні твори» (С. 132); й водночас підтримує думку, що кожен із (зрозуміло – вдалих) перекладів може «претендувати на самостійне художнє значення» (С. 130). Тут знову ж таки варто провести розрізнення. Переклад завжди вторинний відносно оригіналу. Він – одна з його версій, яку перекладач відповідно до своїх естетичних смаків, розуміння, умінь пропонує читачам. І з цього погляду переклад має меншу онтологічну мистецьку цінність, й поява (з часом) пізніших справді увиразнює його «старіння». Та якщо подивитися на переклад не як на наслідування оригіналу, а як на самостійний мистецький твір, в якому зображені якісь події і завдяки мові представлено «народний дух», то говорити про швидше «старіння» перекладів, мабуть, не доводиться. Кожен має власну мистецьку цінність, він – явище свого часу. Як і свою мистецьку цінність

має оригінал, який теж є явищем власного часу. Й високе поцінування дослідниці перекладу Куліша певною мірою підтверджує сказане.

Наведений наприкінці книжки Кулішів переклад «Троїла...» із примітками Лучук становить практичне застосування перекладознавчих і текстологічних положень, поставлених й обговорюваних у самій монографії. Лучук трохи модернізує правопис перекладу, але зберігає лексичні, стилістичні особливості ідіолекту й ідіостилю письменника. Як уже сказано, важливий принцип дослідницького підходу Лучук – це апеляція до широкого дискурсивного поля, завдяки чому можна краще зрозуміти певний культурний текст. У дослідженні перекладу Куліша Лучук апелює до Шекспірового тексту (в його двох виданнях – А. Валпі та К. Палмера), перекладів російського Н. Кетчера й польського Л. Ульриха, рукописного архіву Куліша, широкого кола словників української мови (а також англомовних), українського фольклору, праць із давньогрецької культури тощо. Результатом уважного семіотично-культурного прочитання Кулішевого перекладу стають примітки, які суттєво поглиблюють читачеве розуміння як сюжетно-композиційного механізму драми, внутрішнього світу її героїв, так і лексично-синтаксичних властивостей тексту українського автора.

Ознайомлення з ними, – а ці примітки винесені на окрему сторінку, ліворуч від тексту перекладу, – нерідко приносить читачеві справжню насолоду. Адже Лучук подекуди вдається до цікавих етимологічних пошуків присутніх у перекладі лексем і словосполучень, дає різні відчитання неоднозначних висловів, пояснює те, що без певного контексту зрозуміти просто неможливо. Так, звернення «чого ж се, мій ти сиру, моя животківко, так довго мій обід був без тебе?» дослідниця пояснює поширеним у давнину уявленням про сир як засіб перетравлювання їжі, свідчення чого – цитований фрагмент праці Касіяна Саковича «Аристотелівські проблеми, або Питання про природу людини». Також Лучук вказує на анахронізми як перекладу Куліша, так і оригіналу Шекспіра. Наприклад, коли і в перекладі, і в оригіналі йдеться про Олімпійські ігри, які насправді почали проводити за чотири століття після описуваних у п'єсі подій. Дослідниця простежує ті випадки, коли в перекладі Куліш приймає інтерпретаційні версії кетчерівського чи ульрихівського перекладів; коли вдається до виразної українізації шекспірівського тексту (а також і коли Шекспір англізує описувану давньогрецьку дійсність). Вона вказує й на ті моменти, коли перекладач посилює – порівняно до оригіналу – емоційне звучання образу; коли перекладає неточно або взагалі не зовсім вдало. Показовий момент коментування тексту: якщо Олена Алексеєнко, авторка приміток до «Троїла і Крессиди» у шеститомному виданні перекладів Шекспіра українською, стверджує, що в жодному зі сюжетних джерел англійського драматурга не мовиться про віроломне вбивство Гектора Ахіллою, то Лучук вказує, що цей сюжетний хід він «запозичив у своїх попередників – Кекстона й Лідгейта» (С. 508). Такі примітки – принагідно можна згадати також коментарі Марії Габлевич до п'єси Шекспіра «Антоній і Клеопатра» – свідчення зростання дослідницького рівня українського перекладознавства, яке, власне, й починається з уважного вивчення та коментування текстів, як перекладу, так і оригіналу.

Основне значення книжки Лучук якраз і полягає в конкретному представленні й осмисленні тієї роботи в царині образного слова, яку здійснили у перекладах

Куліш та Лукаш. Адже ідеї культурництва одного й пересотворення української літератури через переклади другого вимагали не лише свого текстуального втілення у перекладних творах. Наступний та необхідний етап розвитку цих ідей – простеження й усвідомлення того, що саме зробили Куліш та Лукаш як перекладачі. Це – один із важливих моментів усвідомлення української культури як інтегральної частини світової. Це чудово розуміє Лучук, й тому свої зусилля спрямовує власне на дослідження «перехресних стежок», якими у двох століттях рухалися видатні перекладачі «барокового» напряму – Пантелеймон Куліш та Микола Лукаш.